

5 Et norsk medisinsk tidsskrift etableres

Etableringen av et norsk medisinsk tidsskrift allerede i 1826 er imponerende, og valget av navnet Eyr, etter den norrøne gudinnen for legeskunst, var originalt. Vi vet lite om planlegging, organisering og økonomiske forhold ved tidsskriftproduksjonen, men kan anta at de to redaktørene Michael Skjelderup og Frederik Holst også stod for det meste av det praktiske arbeidet. Etter 1830 var Frederik Holst alene som redaktør. Trykkingen av Eyr foregikk samme sted hele tiden, mens det formelle utgiveransvaret endret seg et par ganger. Disposisjonen av innholdet var i all hovedsak det samme fra begynnelse til slutt med fast og stram systematikk både av enkeltartikler og hefter. Sannsynligvis var det danske Bibliothek for Læger et forbilde. Redaktørenes to hovedutfordringer var rekruttering av abonnenter og faglige bidrag. Begge deler var krevende, og etter elleve årganger på tolv år og 43 hefter opphørte tidsskriftet i 1838.

At det ble etablert et eget norsk, medisinsk tidsskrift allerede i 1826 i et land med bare 120 leger, en ganske fersk legeutdanning og en svak og dårlig utbygget helsetjeneste, er imponerende. I tillegg til det medisinske innholdet i tidsskriftet var det mange andre elementer som måtte på plass. Den praktiske produksjon og distribusjon må ha kostet mye både av innsats og penger. Selv om initiativet sannsynligvis sprang ut fra et fagmiljø i Christiania, var det professorene Michael Skjelderup og Frederik Holst personlig som sto for hovedarbeidet. Fra 1831 var Frederik Holst alene som redaktør.

Michael Skjelderup hadde erfaring med tidsskriftutgivelse fra København der han var med i direksjonen for det Classenske Literaturselskab som utgav *Bibliothek for Læger*. Han hadde arbeidet samtidig med tidens store, medisinske publisist Johann Clemens Tode. Tode som til sist ble rektor ved Københavns universitet, behersket alle publiseringens «stilarter», fra

Figur 28: «Medicinische Polizey». I Eyr-perioden var Johann Peter Franks «medicinische Polizey», utgitt 1779–1827, tidens samfunnsmedisinske standardverk. I hvilken grad dette ble lest og brukt i Christiania, er en nøkkel til forståelsen av interessen for samfunnsmedisin ved det nye medisinske fakultetet. Et komplett sett befant seg i Hygienisk Instituttets gamle bibliotek, oppløst i 1960-årene. Hvem som i sin tid lot verket kjøpe inn, har til nå ikke latt seg finne ut, men ettersom det var Frederik Holst som var den første professor i hygiene, er det grunn til å tro at det var han. (Foto: Øivind Larsen 2015)

represalier hadde trolig holdt dem ulmende og ikke gitt åpent spillerom for tidens moderne tanker, men de hadde vært der likevel. Hva som fantes av litteratur kan vi blant annet se av norske bibliotekskataloger, f. eks. ved Vitenskapsselskapet i Trondheim (81), men det var ikke fri import av bøker fra utlandet.

Initiativtakerne til *Eyr* hadde nødvendigvis sensurtiden i friskt minne. Michael Skjelderup hadde til og med arbeidet med publikasjonsvirksomhet under sensur i løpet av sin tid i København. Sensuren i Danmark fortsatte ifølge Rian (23) helt fram til ca. 1840, så fenomenet var ingeniunde historie, selv i årene da *Eyr* kom ut i Christiania, der det i prinsippet var trykkefrihet. Det var med andre ord få nærliggende forbilder for en fri fagpresse, dvs. tidsskrifter der man uhindret kunne skrive hva man ville, innenfor de grensene den alminnelige kulturoppfatning satte.

Medisinske temaer ble sannsynligvis ikke regnet som særlig politisk kontroversielle. Det var systemkritiske meninger sensuren først og fremst

hadde slått ned på, spesielt når det gjaldt kirke og kongemakt. Fra slutten av 1700-tallet hadde statsmedisin, det vi i dag vil kalle samfunnsmedisin, vokst fram på kontinentet, spesielt representert ved det omfattende verket *System einer vollständigen medicinischen Polizey* av Johann Peter Frank (1745–1821) (82). Selv om Franks autoritative verk er normativt skrevet, inneholder det likevel kontroversielt stoff, fordi det ved å beskrive hvordan et samfunn bør bygges opp, indirekte sier at slik er det ikke. Bortsett fra en bok skrevet av landfysikus Rasmus Frankenau (1767–1814) i Arendal (83), var det beskjedent med samtidig, dansk-norsk litteratur som tok opp helseforhold og samfunnsstyring. Vi vet det ikke, men kan tro at sensuren har hatt noe med det å gjøre, ettersom f. eks. Frederik Holst sto klar med samfunnsmedisinsk tenkning straks han begynte sitt yrkesliv i Christiania, især som stadsfysikus fra 1817.

Med andre ord: Arven fra sensuren kan ha noe med stoffvalget i *Eyr* å gjøre, og også noe med potensielle forfatteres tradisjon for å uttrykke seg i en skriftlig publikasjon.

Forbilder

Det var, som leseren vil ha skjønt, en rekke utenlandske medisinske tidsskrifter av forskjellig art på slutten av 1700-tallet og inn i begynnelsen av det neste århundret. Mange representerte først og fremst sine redaktørers synspunkter. Ettersom mye innenfor medisinen var filosofisk og spekulativt, ble tidsskriftfloraen også det. Man må også huske at det var et *marked* som hadde en del av styringskraften. Bøker og tidsskrifter måtte kjøpes av noen hvis de skulle bli produsert, og da måtte stoffet også rette seg etter slike hensyn. Målgruppen måtte være bred nok.

Innholdmessig gjenspeiler den medisinske litteraturen triaden *kunnskaper, verdier og meninger*. Vekten som var lagt på hvert av disse elementene, var ulik. F. eks. finner vi nok kunnskap formidlet i Todes populærmedisinske tidsskrifter, men verdibasert moralisering og redaktørens egne meninger er ofte enda mer tydelig.

Tabell 2 (s. 72) viser hvilke medisinske tidsskrifter som ble ansett som de viktigste og mest aktuelle i København og Christiania rundt 1820. Disse er alle medisinsk-faglige i den forstand at de antas å ha til hensikt å formidle det vi i dag vil kalle kvalitetssikret, nøytral medisinsk kunnskap.

Både vi i dag og medisinerne på 1820-tallet så mot utlandet.

En oversikt over de 75 viktigste tidsskriftene fra det 19. århundret viser at de aller fleste av dem hadde lange, beskrivende navn som gjerne inkluderte faglig profil og/eller utgivernavn eller utgiversted (84). Tyskspråklige tidsskrifter hadde navn som *Archiv für die gesammte Medizin og Zeitschrift für*

Tabell 2: Medisinske tidsskrifter tidlig i det 19. århundre. I den tallrike floraen av internasjonale medisinske tidsskrifter i 1820-årene måtte man gjøre et utvalg. Legg merke til at det er lite overlapping mellom tidsskriftene danskene anså som mest sentrale og de som ble valgt i Christiania. I forhold til Universitetsbiblioteket var det en klar profil rettet mot Frankrike og den engelsktalende verden i Læseselskabet.

De viktigste legetidsskrifter utgitt i Danmark t.o.m. 1839 (Graugaard C, Hróbjartson A, Osler M, Bak-Jensen S, Jørgensen P. At holde skridt med tiden. Bibliotek for Læger gennem 200 år. <i>Bibliotek for Læger</i> 2009; 201: 13–36.)	Medisinske tidsskrifter i Universitetsbiblioteket i Christiania pr. 1826 (Utgivere anført i Eyr.) (Et lægevidenskabeligt Journal-Læseselskab i Christiania. <i>Eyr</i> ; 1827; 2: 77–9.)	Medisinske tidsskrifter i Læseselskabet i Christiania 1826 (Utgivere anført i Eyr.) (Et lægevidenskabeligt Journal-Læseselskab i Christiania. <i>Eyr</i> ; 2: 1827; 77–9.)
<i>Acta Medica et Philosophica Hafniensia</i> (1671–1680) <i>Lægen</i> (1772) <i>Medicinchirurgische Bibliothek</i> (1774–1807) <i>Acta Societatis Medicae Havniensis</i> (1777–1779) <i>Acta Regiae Societatis Medicae Hauniensis</i> (1783–1829) <i>Physisk, oecomomisk og medicochirurgisk Bibliothek</i> (1794–1829) <i>Bibliothek for Physik, Medicin og Oeconomie</i> (1798–1800) <i>Nordisches Archiv für Natur- und Arzneywissenschaft</i> (1799–1807) <i>Nyt Bibliothek for Physik, Medicin og Økonomi</i> (1801–1806) <i>Bibliothek for Læger</i> (1809 –) <i>Annaler for Lægevidenskabens Yndere</i> (1810) <i>Archiv for Lægevidenskabens Historie i Danmark</i> (1823) <i>Ny Hygea</i> (1823–1826) <i>Hygea</i> (1827) <i>Tidsskrift for Phrenologien</i> (1827–1828) <i>Journal for Medicin og Chirurgie</i> (1833–1835) <i>Ugeskrift for Læger</i> (1839 –)	<i>Annalen für die gesamte Heilkunde</i> <i>Magazin der ausländischen Literatur der gesamten Heilkunde</i> <i>Journal für Chirurgie und Augenheilkunde</i> <i>Neue Jahrbücher der deutschen Medicin und Chirurgie</i> <i>Heidelberger clinische Annalen</i> <i>Archiv für medizinische Erfahrung</i> <i>Zeitschrift für physische Aerzte</i> <i>Magazin für die gesamte Heilkunde</i> <i>Rusts's und Casper's kritisches Repertorium</i> <i>Journal für die Geburtshülfe</i> <i>Allgemeine medicinische Annalen</i> <i>Medicinische Jahrbücher des oesterreichischen Staates</i> <i>Deutsches Archiv für die Physiologie</i> <i>Zeitschrift für Anthropologie</i> <i>Zeitschrift für Physiologie</i> <i>Abhandlung aus dem Gebiete der Heilkunde von einer Gesellschaft praktischer Aerzte zu St. Petersburg</i> <i>Ny Hygea</i> <i>Archiv for Lægevidenskabens Historie</i>	<i>Heckers literarische Annalen der gesamten Heilkunde</i> <i>Zeitschrift für Natur- und Heilkunde</i> <i>Medicinchirurgische Zeitung</i> <i>Textors neue Chiron</i> <i>Bulletin des sciences médicales</i> <i>Revue médicale française & étrangère & Journal de Clinique de l'Hôtel-Dieu & de la Charité de Paris</i> <i>Archives générales de Médecine</i> <i>Medico-chirurgical Transactions of the medical Society in London</i> <i>The Edinburgh medical and surgical Journal</i> <i>Transactions of the Association of Fellows and Licentiates of the Kings and Queen's College of Physicians in Ireland</i> <i>Philadelphia medical Journal</i>

Physiologie. Franskspråklige tidsskrifter hadde navn som *Archives générales de médecine* og *Gazette médicale de Paris*. Tilsvarende bar de fleste engelskspråklige tidsskriftene navn som *The Glasgow Medical Journal* og *The Boston Medical and Surgical Journal* (senere *New England Journal of Medicine*). Også blant de nesten 6 000 tidsskriftene som i 2015 er indeksert i MEDLINE har de aller fleste navn som angir medisinsk spesialitet, evt. subspecialitet og/eller utgiversted. Det danske pionertidsskriftet og åpenbare forbildet for *Eyr* var det danske *Bibliothek for Læger*, og det nærmeste vi kommer en norsk forgjenger var *Magazin for Naturvidenskabene*.

Det virker tydelig, både når man ser på de tidsskriftene som kunne ha vært forbilder for *Eyr*, og på tidsskriftlitteraturen for øvrig, at det var et nøytralt kunnskapsformidlende tidsskrift Skjelderup og Holst ønsket å utgi – selv om de ikke alltid klarte å holde denne profilen.

Hva med navnet *Eyr*? Hvorfor ikke en mer beskrivende betegnelse, slik man så ellers?

Ideen om et gudenavn kom nok også fra Danmark. Tode hadde brukt Hygieias navn i tidsskriftet *Hygea og Muserne* allerede 1780-årene. Faktisk fantes et tidsskrift med navnet *Eir* i Odense i 1817, selv om det utkom med bare ett eneste nummer. Innholdsmessig var dette imidlertid neppe noe forbilde (figur 29).

Det danske, medisinske månedstidsskriftet *Hygea* var grunnlagt som *Ny Hygea* i København i 1823 av legen Carl Otto (1795–1879). *Ny Hygea* ble først omtalt i *Eyr* i siste hefte i første bind (*Eyr* 1826;1:388), og grundigere anmeldt året etter da det danske tidsskriftet hadde endret navn til *Hygea* og blitt kvartalstidsskrift akkurat som *Eyr* (*Eyr* 1827;2:178–182). Hygieia eller Hygeia, som er de norske skriveformene, var i gresk mytologi datter av Asklepios (Æskulap) og gudinne for god helse og for alt levende, både mennesker og dyr. *Eyr*, av norrønt *Eir* («hjelp», «nåde», «ro», «vern») hadde på mange måter samme guderolle i norrøn mytologi som Hygieia i gresk. *Eyr* var gudinnen for legeskunst, en «åsynje for lækjeskunst» skriver Idar Lind (85).

Å velge det korte, gamle gudenavnet *Eyr* var uansett originalt og dristig, selv om det fulle tidsskriftnavnet med undertittel var *Eyr, et medicinsk Tidsskrift*.

I dag (2015) er nok navnet *Eyr* mest kjent blant leger som en epostliste og et diskusjonsforum for primærleger på internett, administrert av Universitetet i Bergen.

E i r

eller

Samling af Afhandlinger,

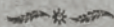
henhørende til

de medicinske og de dermed
beslægtede Videnskaber,

ved

J. K. Jacobsen,

Regimentschirurg ved fynske Regiment lette Dragoner,
Medlem af det kongelige medicinske Selskab
og Meddirecteur af det Classenske
Literaturselskab.

1ste Hefte.

Odense 1817.

Trykt hos C. Hempel,
Eier af Byens Stifts Adresselouvoir og Bogtrykkerie.

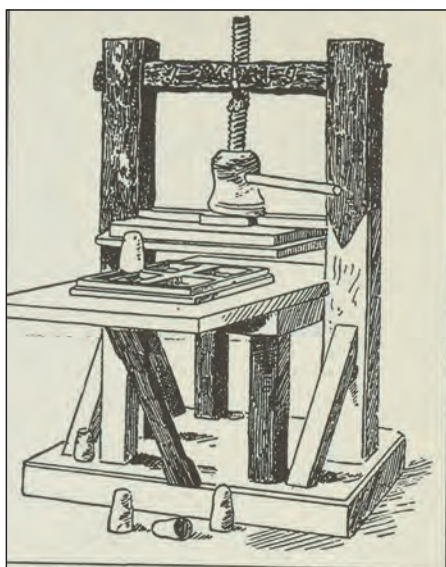
Trykkerier og forlag

Gode trykkeritjenester var en av forutsetningene for tidsskriftproduksjon. Selv om trykkekunsten ble oppfunnet på 1400-tallet, kom masseproduksjon av trykksaker først i gang på 1600-tallet. I Europa hadde de fleste land trykkerier før år 1500, men til Christiania og Norge kom trykkeriene først i 1643, sist av alle europeiske land (86).

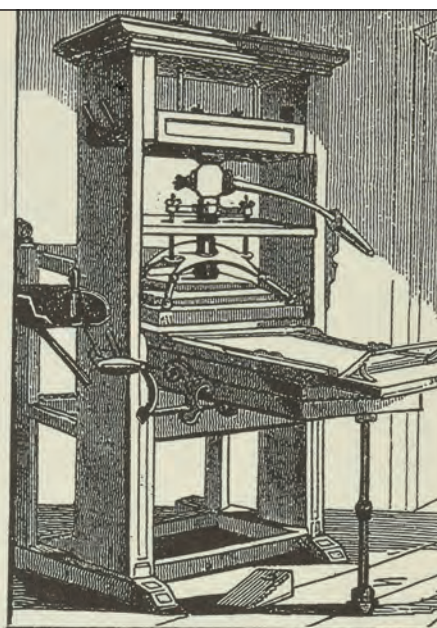
Den første boktrykkeren i Norge var dansken Tyge Nilssøn (ca. 1610–1687) som fikk en meget kortvarig karriere her landet. En rettsak med påfølgende økonomiske problemer gjorde at han avviklet trykkeriet allerede året etter, i mai 1644. I tre år var landet igjen uten trykkeri, men våren

Figur 29: Eir 1817. Det norske Eysr eldre navnesøster Eir ble utgitt i Odense i 1817. Redaktøren var den samme Jacob Kristian Jacobsen (1780–1852) som i 1810 hadde gitt ut Annaler for Lægevidenskabens Yndere. Eir skulle ha samme ambisjoner, og som vi ser av teksten på bildet, bringe en samling av avhandlinger henhørende til de medisinske og dermed beslektede vitenskaper. Jacobsen er for øvrig oppført som medutgiver av Bibliothek for Læger for 1810. Innledningen til første artikkel i Eir er i så måte talende. Artikkelen bygger på et foredrag han holdt i Det kongelige medicinske Selskab i København i 1808. Den ble sendt til Bibliothek for Læger som ikke hadde plass til den i de fire første årgangene. Han sendte den da i 1813 til tidsskriftet Athene, men etter noen tid viste det seg at den ikke passet der heller, så sekretæren der sendte den videre til Bibliothek for Læger. Der gikk det ikke bedre denne gang enn forrige. Den ble ikke antatt, fordi redaksjonen mente temaet, Winterls lære, var viktigere for filosofen enn for legen. Det er ikke riktig å vurdere et vitenskapelig arbeid ut fra en helt annen vitenskapelig kontekst, f. eks. nå i 2015, men en moderne leser kan forstå manuskriptets skjebne.

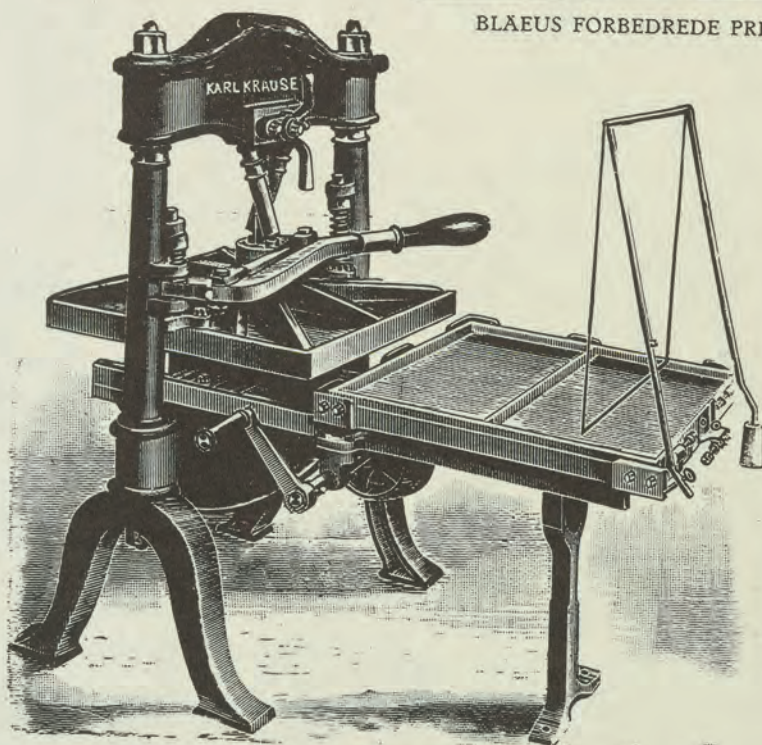
Denne saken er tidsskrifthistorisk og vitenskapshistorisk interessant. Både Bibliotheket og Jacobsens eget Annaler... (1810) tok mål av seg til å være kvalitetsbevisste og varierte. Men i 1817 lot Jacobsen til å være blitt nærmest sekterisk opptatt av Winterls ideer. Det nye Eir ble et meningstidsskrift, forkledd som allmenn informasjon. Meningstidsskrifter var i og for seg ikke uvanlige i en tid da medisin og annen vitenskap hadde så mange filosofisk pregede retninger som konkurrerte, og kjemikeren Jakob Joseph Winterl (1732–1809) sto bak en slik retning. Eir for 1817 inneholder bare tre artikler, alle skrevet av Jacobsen. To er om Winterl, den siste om en støperoperasjon Jacobsen anbefaler, riktignok uten å ha erfaring med den selv. Hvilket gjennomslag Jacobsen og hans tidsskrifter fikk, vites ikke. Eksemplarene som Det kongelige Bibliotek i København var så vennlig å finne fram i 2015, var imidlertid bare delvis oppskårne etter 200 år i hyllene (!). Det vi ikke vet, er hvorfor Michael Skjelderup valgte å benytte et tidsskriftnavn som var så assosiert med hans åpenbart spesielle, samtidige kollega fra danmarkstiden. (Foto: Øivind Larsen 2015)

GUTENBERG-PRESSE

BLÆUS FORBEDREDE PRESSE

MODERNE HAANDPRESSE

1647 etablerte universitetstrykkeren i København en filial i Christiania. Ordet *boktrykk* er for øvrig en betegnelse på en trykkemetode, i moderne tid til atskillelse fra f. eks. dyptrykk og offset. Boktrykkere og boktrykkerier produserte alle former for trykksaker, ikke bare bøker, men etter hvert også aviser og tidsskrifter. Historisk forekomst av ordet boktrykk behøver altså ikke bety at det ble trykt bøker.

Etter etableringen av det første norske trykkeriet spredte trykkekunsten seg også til Bergen, Trondheim og Kristiansand. Samtidig utviklet det seg en lesende offentlighet. Ikke minst ble distribusjonen av trykksaker mulig da det norske postvesenet ble opprettet med fire hovedruter i 1647. Den norske mediehistoriens begynnelse henlegges til siste del av det 17. århundret i følge Henrik G. Bastiansen (f. 1964) & Hans Fredrik Dahl (f. 1939) (28).

Perioden er rimeligvis sterkt preget av vår tilknytning til Danmark. Over hundre år etter Danmark ble det etablert en egen norsk presse med *Norske Intelligenz-Seddel* som den første norske avis i 1763. Regjeringens forordninger om almueskole i 1739 og 1741 var viktig for framveksten av et lesende publikum. Men den norske bokproduksjonen var lenge svært liten. Så sent som i 1814 ble det bare utgitt 50 bøker i Norge, og først i 1830-årene passerte den årlige produksjonen 100 titler (86).

Som nevnt i omtalen av de medisinske tidsskrifters historie (se kapittel 2), var den først periodiske publisering her til lands *Ugentlige Afhandlinger* i 1760. Akkurat som for *Norske Intelligenz-Seddel* var mannen som sto bak, boktrykker Samuel Conrad Schwach (1731–1781) i Christiania.

Helt fram til håndverksloven i 1839 måtte det søkes om såkalt privilegium for å opprette trykkeri i Norge. Privilegier ble fra middelalderen av tildelt av Kongen og gav enerett til å utøve et håndverk eller drive en spesiell virksomhet. Tor Arne Johansen gir eksempler på ulike privilegier som boktrykkere kunne få; f.eks. enerett til å trykke almanakker, salmebøker eller skolebøker (88). Et privilegium til å drive trykkeri var ikke bare et næringspolitisk virkemiddel, men også en metode for å sikre myndighetene kontroll over det trykte ord.

Igen er hendelsene på 1700-tallet avgjørende for forståelsen av den senere utvikling. Så å si alle norske trykksaker på denne tiden ble produsert

Figur 30: Trykkeriteknisk utstyr. Det hadde egentlig skjedd lite på trykkeriteknikkens område fra Johann Gutenberg (1400–1468) utviklet den rundt 1450, og til Eyr-perioden. Utviklingen gikk fra skrupresser av Gutenbergs type til trepresser med vektarmer. Slike trykkeripresser kunne lages lokalt av dyktige snekkere. Metalltrykkpresser kom til Norge først i 1830-årene. (Fra (87).)

i København. Det vi i dag kaller forlag ble til enten kombinert med trykkerier eller med bokhandlere. Det handlet om enkeltpersoner, boktrykkere eller bokselgere, som tok ansvar for hele produksjonen og distribusjonen av bøker og periodiske publikasjoner.

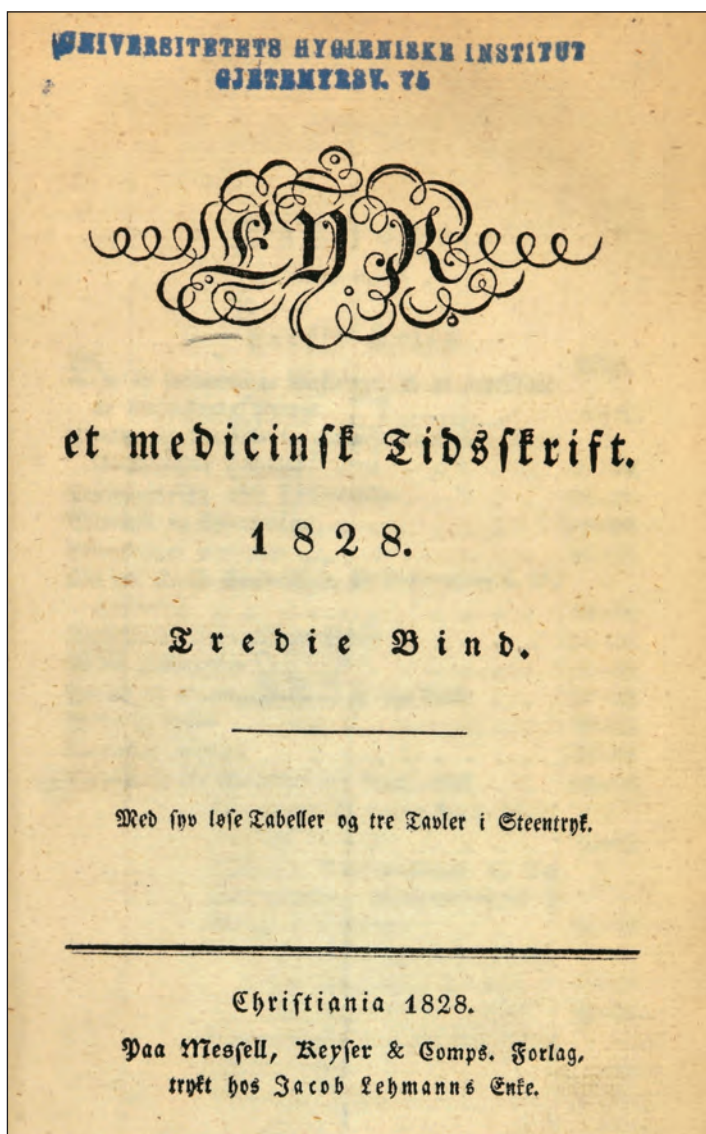
Akademiske boktrykkerforleggere var i følge Harald Tveterås (1904–1991) karakteristisk for forlagsvirksomheten fra omkring 1820 og flere tiår senere. Dette var boktrykkere som også var forleggere, redaktører og forfattere. Det skal ha vært 5–6 av dem i Christiania på 1820-tallet. Den mest profilerte var presten Niels Wulfsberg (1775–1852), best kjent som grunnlegger av *Morgenbladet* i 1819 (86).

Eyr ble fra begynnelsen både trykket og utgitt av en slik boktrykkerforlegger, nemlig dansken Johan Jacob Lehmann (1779–1827). Lehmann drev dessuten stor bokhandel i Christiania og averterte over 1000 titler i 1810 (86). Lehmann kom til Norge ca. 1806. Han ble faktor i «NJ Bergs bogtrykkeri» og norsk borger i 1811. Han drev trykkeri i Tollbodgaten 13 og var den første forlegger av den norske almanakk. Lehmann døde i 1827, året etter at *Eyr* ble etablert, bare 48 år gammel.

Det er vanskelig for oss med våre digitale tekstbehandlingssystemer og laserskrivere å forestille oss hvor primitiv trykketeknikken var på begynnelsen av 1800-tallet. Det hadde i praksis vært liten teknisk forbedring fra det første trykkeriet i Norge mer enn 150 år tidligere. Hver enkelt bokstav som var støpt i bly, måtte settes for hånd. Hastigheten det skjedde med, varierte sterkt mellom setterne, og opp til et par tusen tegn per time skal ha vært mulig (88). Fortsatt var det trykkpresser av tre som ble benyttet, og boktrykkerne måtte lage sin egen trykkfarge som både festet seg til satsen og lot seg overføre til papiret. Trykkpapir var i seg selv en utfordring. Norske papirmøller laget på den tiden papir av tøyrester og tekstiler, såkalt klutepapir. Bentse Brug i Christiania (grunnlagt som Øvre Mølle i 1695) gikk fra håndbasert til maskinbasert papirproduksjon først i 1838. Papir var dyrt og utgjorde en stor del av kostnadene ved å produsere trykksaker (6).

Trykkearbeidet var fysisk krevende, produksjonen begrenset og lønnsomheten lav. Men sektoren ekspanderte. I Christiania var det i 1819 fem trykkerier med ni trykkpresser og 34 arbeidere. 20 år senere var der 15 trykkerier med 35 trykkpresser og 95 arbeidere (88).

Det Lehmannske boktrykkeri ble etter Jacob Lehmanns død drevet av enken og sønnen slik tradisjonen var. I 1837–39 var den senere grunnlegger av *Aftenposten*, Christian Schibsted (1812–1878) faktor i enkefru Lehmanns trykkeri. Lehmanns enke drev også forlagsvirksomhet etter mannens død, men selv om selve trykkingen av *Eyr* fortsatt skjedde hos Jacob Lehmanns enke, ble forleggeransvaret flyttet.

Figur 31: Forleggere og trykkeri. Utgiveransvaret for Eyr ble etter boktrykker Jacob Lehmanns død først ivaretatt av «Messel, Keyser & Comps Forlag», slik det framgår av dette heftet fra 1828, senere av «P.J. Hoppe». Trykkingen forgikk hele tiden i Lehmanns trykkeri som fra 1828 fikk navnet Jacob Lehmanns Enke. Stemplet bekrefter at Eyr var en del av Hygienisk institutts bibliotek også etter at det flyttet fra Rikshospitalet til Geitmyrsveien 75 i 1929, altså vel hundre år etter utgivelsen, og Eyr var fortsatt å finne der i 1960-årene. (Foto: Øivind Larsen)

Den formelle oversikten over norske tidsskrifter viser at utgivere av *Eyr* etter Lehmanns død var «Messel, Keyser & Comp. 1827–28, P. J. Hoppe 1829–1837» (89). I virkeligheten var dette mer eller mindre det samme. I 1826 ble det nemlig etablert en ny «Universal-Boghandling» (omtalt i *Eyr* 1826;1:189–90) av lektor, senere professor i moderne språk, John Andreas Messel (1789–1850) og amanuensis, senere overbibliotekar ved Universitetsbiblioteket Fredrik Wilhelm Keyser (1800–1887). Med på laget var den mindre profilerte bokhandler P. J. Hoppe, som det ikke er enkelt å finne biografiske data på. De startet også forlagsvirksomhet under navnet Messel, Keyser & Comp. Uten eget trykkeri ble de et eksempel på bokhandel-forlag-kombinasjonen. De to akademikerne gav navn til forlaget, mens Hoppe ser ut til å ha gjort det meste av arbeidet. Allerede etter to år overtok da også Hoppe både bokhandelen og forleggeriet. Noe av grunnen var nok all kritikk Messel og Keyser fikk for habilitetskonfliktene knyttet til boksalg til egen institusjon, ikke minst fra andre bokhandlere som også gjerne ville selge bøker til Universitetet. Fra 1829 og til 1837 står derfor Hoppe som utgiver av *Eyr*. Hoppe ser ut til å ha drevet mer enn forlag og bokhandel. I hvert fall angir Norsk biografisk leksikon at forretningsmannen Adam Hiorth (1816–1871) var «ansatt hos manufaktur- og bokhandler P. J. Hoppe i Christiania» i sju år (90). Hoppe omtales i Tveterås' oversikt over norske bokhandlere, blant annet på grunn av en langvarig konflikt med forfatteren Peter Andreas Heiberg (1758–1841) (86).

Format og skrifttype

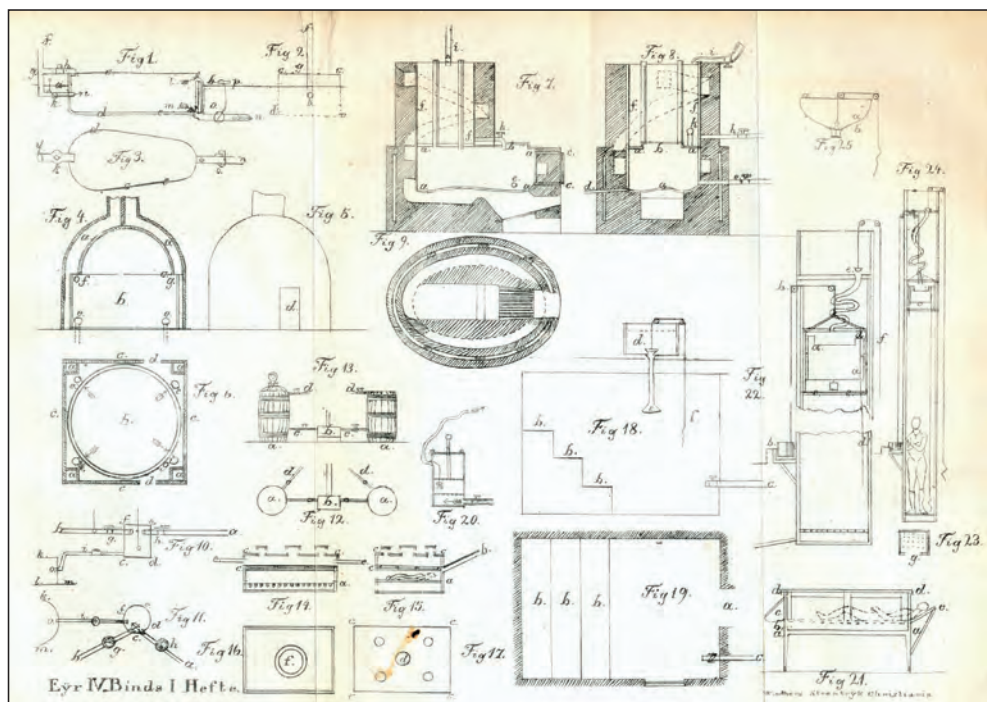
Eyr ble utgitt i form av kvartalsvise hefter som samlet i årganger ble kalt bind, og som ofte også ble besørget innbundet av abonnentene år for år. For *Eyr* er altså nummeret for årgangen det samme som for bindet. Tidsskrifter med større omfang som f.eks. *Nyt Bibliothek for Læger* hadde etter hvert flere bind per år (svarende til «volum» i vår tids tidsskrifter). De aller fleste utgaver av *Eyr* som eksisterer i dag, finnes som årgangsbinder med fire hefter sammenbundet. Det ble utgitt fire årlige hefter fra 1826 til og med 1835, som «Første Række» med ti nummererte Bind. Deretter endte det som ble kalt «Anden Række» med «Ellevte Bind» og tre hefter i 1836 og 1837. I alt ble det altså utgitt 43 hefter. Totalt utgjorde dette 4 097 paginerte sider (tabell 3). Det ble gjerne referert til enkeltartikler på bakgrunn av bind, hefte og side, f. eks. som 7 Bd. 1 Hft. S. 81–82.

Formatet ble kalt *oktav*, fordi det ble til ved at et ark ble brettet tre ganger slik at det ble åtte blad og 16 sider per ark. Hver side var på 16,5 x 10 cm. Trykkpressene var manuelle og satsen måtte settes for hånd. Redaktørene må ha hatt godt leselige håndskrifter og trykkeriet må ha hatt

Tabell 3: Sidetall i Eyr år for år. Gjennomsnittlig var det 95 sider pr. hefte, dvs. seks 16-siders ark. I enkelte hefter var det dessuten innklebet illustrasjoner og/eller tabeller. Utgiverens plan var at hvert hefte skulle være på 5-6 ark. Siste årgangs siste hefte var imidlertid på 8 ½ ark. Prisen for dette heftet ble da økt med 24 skilling til 84 skilling på trykkipapir og 96 skilling på skrivepapir. Hele 11. bind kostet derfor 1 spesiedaler 84 skilling på trykkipapir og 2 spesiedaler på skrivepapir. Til sammenlikning tjente stadsfysikus i Christiania i 1840 1200 spesiedaler i året og toppet lønnslisten over offentlige legestillinger, mens distriktslegen i Snåsa lå lavest med 300 spesiedaler. En fattiglege i Christiania hadde en årslønn på 96 spesiedaler, ifølge Offentlige Foranstaltninger og Bekjendtgjørelser angaaende Medicinalvæsenet i 1840 (Norsk Magazin for Lægevidenskaben 1840; 1: 314-9). Det er vanskelig å vite hva som eventuelt forelå av naturalia (bolig, ved etc.) eller ekstrainntekter. Da spesiedaler ble erstattet med kroner i 1875, var omvekslingskursen 1 daler lik 4 kroner. En udokumentert omregning i Wikipedia (25.09.15) angir verdien av en spesiedaler fra 1875, korrigert for konsumprisindeksen, til ca. 195,- 2009-kroner, hvilket må tas med alle forbehold. Uansett: Det må ha vært dyrt å abonnere på Eyr.

Bind	–	årstall	–	hefter	Antall sider
1	–	1826	–	4	402
2	–	1827	–	4	392
3	–	1828	–	4	343
4	–	1829	–	4	359
5	–	1830	–	4	387
6	–	1831	–	4	392
7	–	1832	–	4	372
8	–	1833	–	4	379
9	–	1834	–	4	372
10	–	1835	–	4	360
11	–	1836/1837	–	3	339
I alt				43	4097

nøyaktig personell. Til tross for til dels komplisert, faglig terminologi er det nemlig få trykkfeil. Noen ganger ble det likevel publisert rettinger av tidligere skrive- og stavfeil, f.eks. på siste side i fjerde hefte i tiende bind der ni feil i det foregående hefte ble rettet, f.eks. Qvindherred, som hadde blitt Grundherred, og Provstie som hadde blitt Fogderie (*Eyr* 1835;10:360). Men feil i pagineringen (som selvsagt også måtte settes manuelt) forekommer flere ganger uten å bli rettet, som nettopp i 1835, tredje hefte der 70

Figur 32: Badeinretninger. Et eksempel på illustrasjonene i Eyr finner vi i 1829. På side 11–32 beskriver tidens store arkitekt i hovedstaden, stadskonduktør fra 1827, Christian Heinrich Grosch (1801–1865) de tekniske forhold ved bygging av bad i artikkelen «Om Badeindretninger, især for Hospitaler». Vedlagt var en detaljert illustrasjon, i form av en «tavle i steentryk». (Reprofoto: Øivind Larsen)

sider er feilpaginert med et tillegg på 100: side 179 følges av 280, og siden før 249 betegnes 348.

Eyr ble trykket på to ulike papirkvaliteter; skrivepapir som var den fineste, og trykkepapir som var noe enklere. Det var prisforskjell på de to kvalitetene. Hele siste bind (1836/1837-årgangen) kostet f.eks. 2 speciedaler på skrivepapir og 1 speciedaler 84 skilling på trykkepapir.

Skrifttypen var *fraktur*, en variant av gotisk skrift, som er uvant i dag og som de fleste lesere nå for tiden behøver litt konsentrasjon og øvelse for å lese. Noen ord og uttrykk, spesielt latinske betegnelser på urter og legemidler og titler fra engelskspråklige tidsskrifter, ble likevel satt med det som kalles antikvabokstaver slik vi kjenner det i dagens tekster. Fraktur var en videreutviklet variant av tekstur, Johann Gutenbergs (1400–1468) opprinnelige gotiske trykkskrift. Fraktur ble lenge sett på som tysk «nasjo-

nalskrift» og forbindes med tysk boktrykkertradisjon, men var også gjengs i Norge gjennom hele 1800-tallet.

I tillegg til tabeller i teksten hadde flere hefter løse tabeller. I alt 18 slike tabeller ble vedlagt gjennom de 11 årene. Dessuten ble de fleste bind supplert med figurer. Totalt 12 «Tavler i Steentryk» ble produsert, flere av dem i farger. Litografi, steentrykk, var på 1800-tallet den vanlige teknikk for mangfoldiggjøring av tegninger.

Innholdsdisposisjon og sjangere

Fra første hefte var disposisjonen av stoffet fastlagt, og mønsteret ble fulgt i de påfølgende 42 hefter. Systematikken var tydelig og det er liten tvil om at andre tidsskrifter hadde vært forbilder. De fleste teksttyper og faglitterære sjangere som vi kjenner fra dagens medisinske tidsskrifter, forekom, fra originalartikler til bokomtaler og debattinnlegg. Det vi dag kaller redaksjonelle artikler, lederartikler (editorials) manglet imidlertid som en egen, veldefinert sjanger. Redaktørenes holdninger og meninger kom i stedet til uttrykk i usignerte medisinsk-faglige og helsepolitiske artikler samt i kommenterende fotnoter.

Også innen enkeltartikler er det som oftest tydelig systematikk, spesielt i de lengre artiklene. I mange tekster er budskapet punktvis disponert, gjerne i nummererte momenter.

Oppsettet i *Eyr* minner sterkt om det som finnes i det danske *Bibliothek for Læger* som ble etablert i 1809, og som altså begge redaktørene, i særdeleshet Michael Skjelderup kjente godt. Organiseringen av innholdet i *Bibliothek for Læger* var meget systematisk med hovedavdelinger (angitt med bokstaver) som inneholdt enkeltartikler (nummerert med romertall). De viktigste innholdsgruppene i det danske tidsskriftet var:

- A. Originale Afhandlinger
- B. Udtog af fremmede Skrifter
- C. Recensioner af indenlandske Skrifter
- D. Medicinsk Nyt i korte Meddelelser.

Hovedgruppene av innhold i *Eyr* kan på sin side klassifiseres i seks kategorier som vanligvis kom i samme rekkefølge i alle hefter:

1. Oversiktsartikler og mer omfattende norske arbeider eller sykehusstatistikker

De fleste hefter åpnet med en større oversiktsartikkel. Det har lenge vært vanlig at tidsskrifter av denne type prioriterer en slik «spissartikkel». Utvelgelsen av spissartikler skjedde nok etter en totalvurdering av emnets

relevans og artikkelens faglige tyngde, og var ikke minst avhengig av hvilke artikler som var tilgjengelige. Spissartikkelen kunne bygge på en utenlandsk publikasjon, eller være et referat, men var oftere et norskprodusert arbeid, gjerne en årsmelding fra et sykehus.

For norske publikasjoner var nok ambisjonene å være heldekkende. Det viser kommentaren til omtalen av Jens Johan Hjorts (1798–1873) avhandling «De functione retinæ particula prima» (*Eyr* 1826;1:260–76) «Utgiverne skride herved til at opfylde det i Indbydelsesplanen givne Løfte at ville i Eyr optage Anmeldelser og Bedømmelser.... Uagtet vi nære det Haab at sættes i Stand til at kunne efterhaanden meddele vore Læsere en Oversigt over alle her i Riget siden den Tid udkomne medicinske Verker,»

2. Norske kasuistikker og «Praktiske iagttagelser»

Det vi i dag kan kalle originale observasjoner ble stort sett presentert i form av enkeltstående pasientbeskrivelser. Dette er det nærmeste vi kommer empiriske originalartikler basert på egen erfaring. Alle bind og de fleste hefter har artikler av denne type. Fra 1834 ble flere kasuistikker av samme forfatter samlet under tittelen «Praktiske iagttagelser». I alt 55 kasuistikkartikler ble publisert, og de er nærmere omtalt i kapittel 8.

3. Referater fra utenlandske publikasjoner og arbeider

Noe av målsettingen med *Eyr* var å formidle medisinske nyheter fra utlandet. Ofte dreier det seg om beskrivelser av helsetjenesten i andre land, utdanning, foranstaltninger mot smitte etc. Det vanligste temaet er likevel behandlingsmetoder, først og fremst bruken av ulike legemidler og urter. Omfanget av utenlandske referater varierer fra en til mange sider per referat, og de er alle usignerte som et uttrykk for at de mest sannsynlig er skrevet av redaktørene selv. Kildene er vanligvis oppgitt i form av navnet på det tidsskriftet saken er hentet fra, i blant er også navnet på den opprinnelige forfatteren oppgitt, men sjelden finnes komplette referanser med sidetall slik vi kjenner det i dag. De vanligste utenlandske kilder er tyske tidsskrifter, dernest franske. Engelskspråklige tidsskrifter refereres sjeldnere, i blant først etter at sakene er omtalt i tyske tidsskrifter.

4. Nyhetsnotiser

Korte nyhetsnotiser, kalt *Misceller* de første årene, bygget stort sett på sykehistorier fra utenlandske tidsskrifter. De skiller seg først og fremst fra utenlandske referater på grunn av lengden. De korteste notisene kunne være på to, tre linjer, de lengste på en halv side. Mange av notisene var beskrivelser av kuriøse hendelser rundt om i verden.

*Figur 33: Holsts tredemølle. Eyr brakte ofte usignerte referater fra utenlandsk litteratur som redaksjonen fant interessant. Det er åpenbart Frederik Holst som har skrevet artikkelen *Disciplinmøllen* eller *Trademøllen* (Eyr 1828;3:24–37) ettersom vi kjenner hans arbeid med å reformere fengselsvesenet. *Disciplinmøllen* er et slags løpehjul der en gruppe fanger skifter på å trække trommelen rundt, mens den ytterste på den ene enden går av og hviler før han begynner på igjen i den andre enden. Dermed ble fangene beskjeftiget – og man fikk produsert energi som kunne brukes til forskjellige formål. (Reprofoto: Øivind Larsen)*

5. *Responsa medica*

Rettsmedisin hadde en viktig plass i legeutdanningen på begynnelsen av 1800-tallet, og utarbeidelse av rettsmedisinske uttalelser var en del av arbeidet til offentlige leger. Når leger utførte obduksjoner skulle de avgi en skriftlig sakkyndiguttalelse og besvare en rekke spørsmål for retten. Man skulle avgi såkalte *responsa medica*, velformulerte uttalelser med faglig innhold. Eksempler på slike uttalelser forekom i alle utgaver av *Eyr* så lenge Michael Skjelderup var redaktør. Dette er en faglitterær sjanger som ikke finnes i dagens medisinske tidsskrifter, men som var nært knyttet til de offentlige oppgaver så å si alle leger i Norge hadde den gang. Se nærmere beskrivelse i kapittel 9.

6. Anmeldelser

Til sist i hvert nummer kom en rekke saker av ulike karakter som i innholdsfortegnelsen fikk samlebetegnelsen «Anmeldelser». Noe av dette er stoff vi også i dag vil betegne som anmeldelser eller omtaler, f.eks. av årsberetningen til det svenske Läkareselskapet. Noen ganger finnes anmeldelser av hele utgaver eller årganger av utenlandske tidsskrifter som *Bibliothek för Læger*.

Ordet «anmeldelse» kunne i datidens språkbruk også bety «melding om...». I denne seksjonen ble det nemlig også publisert offentlige kunngjøringer, meldinger om lover o.l. Overskriften var gjerne «Offentlige Foranstaltninger og Bekjendtgjørelser Medicinsvæsenet i Norge vedkommende». Referater fra Lægeforeningen i Christiania, dødsfall, beordringer, oversikt over forelesninger etc ble også publisert her.

Kontakten med lesere og forfattere

Den uformelle kontakten mellom redaktørene og deres kolleger vet vi lite om. I et miljø med bare et drøyt hundretalls leger i hele Norge er det grunn til å anta at det meste av kontakten skjedde muntlig og gjennom brev. Med omkring 40 ulike artikkelforfattere gjennom de elleve årene *Eyr* ble utgitt, var dessuten bortimot en tredel av alle norske leger direkte involvert i produksjonen av *Eyr*. Det ble anslått at mer enn to tredeler av landets leger leste *Eyr* (91).

Programerklæringer fra redaksjonen og kommunikasjonen med lesere og forfattere om stoffet skjedde i stor grad gjennom fotnoter. Den første kommentaren kom til den første kasuistikken i det aller første heftet i 1826, skrevet av Ludvig Holberg Arentz, på det tidspunktet distriktslege på Senja (*Eyr* 1826;1:43–47). Det vanket oppmuntrende takk og ros, og derved også indirekte oppfordring til andre leger om å bidra på samme måte: «Denne Læge, der har studeret her ved Universitetet og nu boer omtrent 150 Mile fra Hovedstaden, har benyttet den første Anledning til at Opfylde vort Ønske, som er ved saadan gjensidig Meddelelse at fremme, om end Beskedenhed forbyder at sige Lægevidenskaben (thi dertil ere maaske vore Bestræbelser endnu for svage), saa dog Embedsduelighed iblandt Landets Læger.».

Det var åpenbart verken enkelt å verve abonnenter eller å få legene til å bidra med faglige artikler og innlegg når målgruppen var så liten.

Helt sist i første hefte av fjerde bind i 1829 (*Eyr* 1829;4:101–104) kommer «Udgiverne» med en tilbakemelding til abonnentene. «I det vi begynne dette Tidsskrifts fjerde Aargang anse vi det ikke upassende at bekjendtgjøre navnene paa dem, der hidtil have velvilligen understøttet det og derved for en

[illegible]

104

og ei bane Afgang til Biblioteket eller selv formaae at ombynde sig periodiske og andre Bøger, etc. saavnt Støttested til de i Aarsindtægter og i Bænkningerne bievne bemængte. — Bibliotekens Fremstid: i Kierkebo sig er bevaret et videnskabeligt Bænk med indtægt indtægt og et Udbænk, der siges med Afsigt for belønnet Tænk og i sine Journaler og andre Bøger for optag eller på andre Bænk benyttet de i samme nedlagte Bænk Fremstid. — De Bænk derfor med det Bænk, et og forogent Aars af Afsenderen vil ikke biev fremtidig Tilværelse.

[illegible][illegible][illegible]

På side 359 i samme årgang kommer navnene på senere tilkomne abonnenter:

Boeck W. stud. med., Christiania
Garnisonsbiblioteket i Christianssand,
Heiberg O. stud. med., Christiania
Ingier C. pastor, Verdal
Irgens Joh. stud. med.,
Juel PH, stiftsloverrettsassessor, Christiania
Koren, sorenskriver, Bergens stift
Mannell cand. pharm., Bergen
Müller M. stiftsloverretsprokurator, Holmestrand
Nissen CH. dyrlege, Christiania
Schultze, distriktslege, Odalen.

I Eyr 1830; 5: 292 kommer ytterligere en tilføvelse med nye abonnenter:

Aal J. stud. med.
Brincken, distriktslege, Flekkefjord
Hartmann, stud. med.
Pallesen, stud. med.
Sadolin, bokhandler, Aalborg
Sommerfelt D. prokurator, Toten
Sporch, stud. med.
Støren JR Exam. med.
Wergeland prost, Eidsvold
Wille stud. med.
Wittkugel P. stud. med.

Figur 34: Abonnentene. I Eyrs fjerde årgang (Eyr 1829; 4: 101–4) står denne meddelelsen til «subskribentene» (abonnentene), foruten en liste over dem. (Foto: Øivind Larsen)

Deel bibragt til dets Tilværelse og Vedligeholdelse». Utgiverne virker noe skuffet over oppslutningen. Det står 114 navn på listen, men Gyldendalske Bokhandling mottar seks eksemplarer og Postfuldmæktig Kielland i Stavanger tre eksemplarer slik at totalt «...udgjør deres Antal kun 121». Det var på den tiden 120 leger i Norge, men bare 62 av dem abonnerte. I tillegg kom «20 medicinske Studerende, 8 Pharmaceuter, andre 21, til Udlandet 7» heter det i oversikten. Blant disse «andre» på listen finnes både jernverkseier Jacob Aall (1773–1844) og grev Herman Wedel-Jarlsberg (1779–1840).

Det påpekes at utgivelsen med «...et saa ringe Antal Subscribenter, hidintil har voldet endog betydeligt Tab». Troen på *Eyrs* betydning og framtid beholder utgiverne likevel «...da vi føle os forvissede om, at Skriftet stifter Nytte og saaledes for en Deel opfylder sin Bestemmelse. Det har foranlediget Flere av vore Landsmænd til deri at nedlegge Frugterne af deres egne Erfaringer og Granskninger, hvilke ellers maaskee ei vare komne for Lyset; de af vore Landsmænd, som boe i Provindserne og ei have Adgang til Bibliotheker eller selv formaae at anskaffe sig periodiske, og andre Verker ere, saavidt Skriftets Omfang har tilladt det, derved i korthed blevne bekjente med Videnskabens Fremskridt...» Meldingen til abonnentene «... slutte derfor med det Haab, at et forøget Antal af Subscribenter vil sikre dets fremtidige Tilværelse». Kanskje hjalp det raskt? I hvert fall avsluttes neste hefte (*Eyr* 1829;4:192.) med en liste over 25 «Subscribenter paa Eyr, anmeldte siden Nytaar» heriblant ni medisinstudenter og en kirurg på Island. Og i slutten av fjerde hefte ble en liste på ytterligere 11 nye abonnenter presentert. Om ikke noen av de opprinnelige hadde falt fra, betyr det at det ved utgangen av 1829 var 157 abonnenter.

Ytterligere 11 nye abonnenter er navngitt i tredje hefte i 1830 (*Eyr* 1830;5:292), seks av disse er studenter.

I 1835, første hefte finnes en mer pessimistisk bekjentgjørelse til abonnentene: «Da Redactionen i 1825 anmeldte Udgivelsen af det medicinske Tidsskrift Eyr, nærede den det Haab at imødekomme et i dens Fødeland længe følt Savn af et Skrift, i hvilket Rigets Læger og Pharmaceuter kunde gives Anledning til deels at nedlægge Frugterne af deres egne videnskabelige Undersøgelser og Erfaringer, deels til af Udlandets Frembringelser at opdage dem, der for Læger og Pharmaceuter maatte synes at have meest Interesse. Til dette Arbeidets Udførelse stoled Redactionen altsaa paa de i Riget ansatte Læger og Pharmaceuter at finde virksomme Medarbeidere, da den vel forutsaae, at den uden saadan Understøttelse ei vilde blive i Stand til i længere Tid at vedligeholde det. Men denne Understøttelse har hidintil ikke fundet Sted i den Grad, som var paaregnet, i det forholdsvis kun faa Bidrag ere meddelt fra Fremmede; og Redactionen har derfor, for at

holde Skriftet i Gang, stedse med dens egne Arbeider maattet erstatte det manglende. Da andre Forretninger herefter ikke tillade Redactionen at afsee saa megen Tid på dette Arbeide, som hidindtil, har den anseet det for sin Pligt herved foreløbigen at underrette Subscribenterne om, at den maaske vil finde sig nødsaget til at lade Verket ophøre med denne, den tiende, Aargang, saafremt ei heller i Løbet af samme maatte gives Haab om en kraftigere Understøttelse for Eftertiden – et Skridt, hvortil den vist nødigen vil bestemme sig, da den smiggrer sig med, at Verket stifter Nytte.

Redactionen kan derfor ei undlade ved denne Leilighed at gjentage, hvad den ved flere andre har tilkjendegivet, at den med Taknemmelighed modtager som Bidrag Afhandlinger, originale eller oversatte, over Æmner, der henhøre til eller staae i Forbindelse med Lægevidenskaben; praktiske Iagttagelser; medicinske topographiske Beskrivelser, hvilke i vort Land især ere nyttige, ja nødvendige til at bestemme hensigtsmæssige Foranstaltninger; medicinske Responsa; Bedømmelser af eller Afhandlinger over Gjenstande, henhørende til Rigets Medicinalvæsen; Anmeldelser, Bedømmelser eller Uddrag af medicinske eller i Forbindelse med Lægevidenskaben staaende Skrifter; og overhode Alt, hvad der maatte have nogen lægevidenskabelig Interesse.» (*Eyr* 1835;10:78–79).

Noe måtte ha skjedd i løpet av året, for det siste hefte i 1835 sluttet med en litt mer optimistisk meddelelse: «I denne Aargangs første Hefte anmeldte Redactionen at den, deels fordi den fra Læger og Pharmaceuter i Riget paaregnede Understøttelse hidindtil ei havde fundet Sted i den Grad, som den havde haabet, deels fordi andre Forretninger herefter ikke tillade den at afsee saa megen Tid paa dette Arbeide, som tilforn, maaskee vilde finde sig nødsaget til at lade Verket ophøre med denne – den tiende – Aargang, saafremt ei heller i Løbet av dette Aar maatte gives Haab om en kraftigere Understøttelse for Eftertiden. Redactionen har alligevel herved den Fornøielse at berette, at den fra flere Colleger i Riget har modtaget Løfte om Bidrag, og at den, i Haab om at endnu flere ville understøtte Foretagendet, har bestemt sig til at forsøge paa at fortsætte det. Dog vover den ikke at love at levere et Hefte hvert Fjerdingaar, men kun saa ofte, som de indsendte Materialer maatte tillade det; men da den stedse vil drage Omsorg for, at hvert Hefte kommer til at indeholde omtrent det nuværendee Arketal, vil Prisen for Heftet ogsaa blive den samme...» (*Eyr* 1835;10:360).

Dessverre var det ikke grunnlag for denne optimismen. Neste bind, «Anden Rækkes første bind», som omfattet to år, men bare tre hefter, skulle bli det siste. Den korte bekjentgjørelsen på aller siste side var mer forretningsmessig enn emosjonell: «Med dette Hefte sluttet Tidsskriftets ellefte Bind, der altsaa bestaaer af tre Hefter...», (*Eyr* 1836;11:339).